

Оксана Вінниченко

**У ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ «ВІРМЕНСЬКОЇ НАЦІЇ» ЛЬВОВА.
СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТАМИ: РЕГЛАМЕНТАЦІЯ
ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ЇМ ЮРИДИЧНОЇ СИЛИ В XVII —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ**

Спадкування за заповітом відоме у вірменському праві ще з часів Середньовіччя. Пам'ятки вірменського права, які регулювали чимало сфер життя львівських вірмен у ранньомодерний час, доволі чітко регламентували основні засади функціонування тестаментів. Особливість застосування представниками «вірменської нації» цього спадково-правового інституту полягала у ряді суттєвих відмінностей від інших відомих у Речі Посполитій систем права. Зокрема для представників цієї самобутньої громади укладення тестаментів було не правом, а обов'язком. Також вірмени мали право та обов'язок здійснювати записи на користь Церкви та духовенства. Найсуттєвішою відмінністю вірменських тестаментів було те, що їх належало укладати в присутності сповідника, вірменських старших та спадкоємців: у процесі написання акту останньої волі вони мали право й могли впливати на її зміст.

Ключові слова: *ранньомодерний Львів, вірменська громада, заповіт, спадкування, спадкове право.*

Львівський вірменський тестамент був актом, що регламентував спадкування в середовищі місцевої вірменської громади в ранньомодерний час. Він мав доволі довгу передісторію та певну правову традицію, що позначилися на процесі його формування й утвердження. Існування заповідальних практик було зумовлене не лише наявністю у вірмен своєї споконвічної юридичної системи, але й обставинами її адаптації до місцевих реалій і способу життя в коронному місті Львові. Право чинити заповіти було для львівських вірмен своєрідним привілеєм. Обов'язок скласти тестаменти

закріпив лист польського короля Владислава II 1434 р.¹, в якому він наказував війтові вірменського права Львова Іванису та можливим порушникам поважати права, звичаї та заповіти львівських вірмен. Причиною видання документу послужили численні прохання і скарги останніх, оскільки їх заповіти, очевидно, не виконувалися повною мірою через якісь суттєві причини. Розпорядження монарха, що важливо, торкалося власне вірменського урядника та самих членів громади. У ньому також опосередковано згадано можливість багаторазового укладення заповітів однією особою². Наступні королі апробували цей привілей: у 1440 р. — Владислав III (при цьому повторно заборонив урядникам Руського воєводства втручатися у виконання вірменських тестаментів) і в 1518 р. — Сигізмунд I³, а в 1563 р. король Сигізмунд II Август підтвердив львівським вірменам право вписувати до книг духовного суду свої заповіти⁴ та закріпив щодо них усі попередні вірменські права⁵.

Правовою підставою функціонування вірменських тестаментів у XVII–XVIII ст. стали кодекси вірменського права, які враховували вірменські звичаї щодо спадкування, а також адаптували юридичні норми до тогочасних потреб вірмен у сфері дії міського права. Львівські вірмени вели міський спосіб життя, відтак міське спадкове право позначалося й на праві вірменському. Зокрема у XVIII ст. вплив європейської латинської традиції тестаментування стає дедалі помітнішим, насамперед в конструюванні зразків, що використовувались при укладенні заповітів за посередництвом членів вірменського духовного суду⁶. Цьому сприяло проживання представників «вірменської нації» поза межами батьківщини і серед носіїв різних етнокультурних та релігійних традицій, що природно обумовило численні запозичення від них. Для львівських вірмен визначальними стали культурні та релігійні впливи римо-католицької громади Львова, яка на той час займала домінуючі позиції в місті. Ці впливи особливо посилювалися після прийняття унії львівськими вірменами в 1630 р.

Поза усяким сумнівом, спадкування за тестаментом відіграло важливу роль для вірменської громади Львова ще в попередні століття, оскільки

¹ *Дашкевич Я. Р.* Типологія актів з історії щоденного життя Львова (Вірменська колонія кінця XVI — початку XVII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ, 1999. — Вип. 3/4. — С. 175; Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль. — Львів, 2000. — С. 129 (№ 39).

² Привілеї національних громад міста Львова... — С. 129.

³ Там само. — С. 132.

⁴ *Дашкевич Я. Р.* Типологія актів з історії щоденного життя Львова... — С. 175.

⁵ Привілеї національних громад міста Львова... — С. 289.

⁶ *Вінниченко О.* Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII — першої половини XVIII століть // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. — Львів, 2012. — С. 466–467.

ки найдавніші заповіти відомі з XIV ст.⁷ Навіть у кодексі, виданому царями Йоаном (XI ст.) і Теотом⁸ та підтверженому королем Сигізмундом I і перекладеному на латину з невеликими змінами в 1519 р., розділ про тестаменти знаходився у числі перших, що свідчить про важливість вирішення спадкових питань⁹. Якщо коронні міщани та шляхта «мали право» укладати заповіти, то в першому ж рядку «Про право вірменських заповітів» (*De iure testamentorum Armenicorum*) говориться, що кожен вірменин перед смертю «повинен» покликати відповідних осіб і записати певне майно на різні цілі. Причому прямі спадкоємці не стоять на першому місці серед осіб та установ, на які кожен вірменин мав щось відказати. Насамперед в тестаменті мали бути здійснені записи на користь Церкви, єпископа і священників, виділені кошти на поховання тіла, і лише після того решту майна заповідач був зобов'язаний розділити на свій розсуд між спадкоємцями. Відповідно до Статуту 1519 р. остання воля помираючого вірменина важила більше, аніж натуральні права спадкоємців. Проте законодавці подбали про їхні права, застерігши їх право бути присутніми при акті укладення тестаменту та відстоювати свої інтереси у процесі його затвердження. Зокрема, у кодексі говориться: присутні свідки мали б застерегти родину заповідача, що згода з його останньою волею, без виявлення спротиву при укладенні заповіту, означала втрату можливості оскаржувати і протестувати після смерті тестатора. Також за вірменином, якщо він не відходив у вічність невдовзі після укладення тестаменту, зберігалось право щось додавати до своєї останньої волі або змінювати її повністю¹⁰.

Змістове наповнення акта останньої волі природно визначалося правовими нормами, що регулювали цю сферу спадкового права. У вірменському Статуті 1519 р. подано перелік розпоряджень, які обов'язково мають бути наявні в заповітах, зокрема перелічено почерговість майнових диспозицій (властиво матеріальну частину тестаментів), а також окреслено деякі елементи процедури укладення актів останньої волі. Відтак встановлювалося, що вірменські заповіти обов'язково повинні містити наступні складові: записи на вірменську Церкву; записи єпископу та священникам; призначення коштів на похоронні витрати; розподіл решти майна між спадкоємцями відповідно до волі тестатора; опис обговорення і погодження за участі спадкоємців висловленого заповідачем волевиявлення. Стосовно процедури укладення тестаментів у Статуті 1519 р. також перелічено осіб, які мали бути присутніми при укладенні акту, зокрема духовні, два або три мужі «з уряду старших» та близькі спадкоємці¹¹.

⁷ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова... — С. 176.

⁸ Привілеї національних громад міста Львова... — С. 189.

⁹ Там само. — С. 191.

¹⁰ Там само. — С. 220–221.

¹¹ Там само. — С. 191, 220.

Отже, як бачимо, увага до вірменських тестаментів з боку монархів була доволі відчутною, що, очевидно, обумовлювали відповідні клопотання представників вірменської громади Львова. Така турбота виразно виділялася у порівнянні зі шляхетським спадкуванням за заповітом, яке фактично не було кодифікованим: усі норми щодо тестаментів у сеймових конституціях були радше обмежувальними, аніж такими, що впорядковували цю сферу спадкового права¹².

Спадкування львівських вірмен у Статуті 1519 р. також регламентувалося розділом «Про шлюбне право» (*De iure Matrimoniali*). Окрім того у кодексі визначено коло осіб, на користь яких можна було заповідати, не порушуючи звичаєвого права. Маєтки будь-якого померлого, який мав нащадків, мусили відходити дружині, синам і дочкам. Така перевага іншому подружжю і натуральним спадкоємцям до певної міри окреслювало чи навіть обмежувало сферу дії волі заповідача. Традиційним для всіх систем коронного права було те, що дружині спадкодавця призначалися внесений нею посаг та отримані від чоловіка подарунки (у тому числі золото і срібло). Натомість відмінною від міського та шляхетського права виявилась пропорція розподілу майна: 3/4 рухомого і нерухомого майна виділялися спадкоємцям, а 1/4 — дружині. Після безпотомних тестаторів могли спадкувати їх родичі до четвертого коліна, а за відсутності таких майно переходило до «скарбниці королівського маєстату». Вірмени намагалися зобов'язати короля в такому випадку виділяти кошти на моління за душу покійного заповідача, однак монарх, затверджуючи Статут, залишив за собою право не виконувати цієї норми і розпоряджатися таким майном «на свій розсуд», оскільки «королівський маєстат [...] до тих вірменських законів не є прив'язаний». І найважчі покарання чекали тих вірмен, які б наважилися не виконати цього розпорядження короля й намагалися приховати подібну виморочну спадщину¹³. Сини були зобов'язані ділити між собою усе рухоме та нерухоме майно батька після його смерті порівну, причому до спадкової частки належали також речі, отримані кимось із синів від батька ще до його смерті (натомість під поділ не підпадало те, що в якості посагів було внесено в дім свекра невістками¹⁴). У Статуті спеціально наголошувалось, що після рівного розподілу кожен з братів ставав паном своєї частки, у чому виявлялась

¹² Винниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2010. — Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Кн. 1. — С. 82–85.

¹³ Привілеї національних громад міста Львова... — С. 221.

¹⁴ Кыпчакско-польская версия армянского судебного и армяно-кыпчакский процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский 1519–1594 / Подготовка, транскрипция, русский перевод, примечания, кыпчакско-русский глоссарий и статья А. Гаркавца. — Алматы, 2003. — С. 139.

«справедливість права»¹⁵. Цікавим моментом було право вірменина, який не мав дітей із дружиною, перед своєю смертю призначити її опікункою майна поряд зі своїми братами. Зі свого боку, майбутня вдова та брати були зобов'язані не забувати про спасіння душі тестатора. Про можливість волевиявлення львівського тестатора-вірменина свідчить і той факт, що згаданий Статут дозволяв йому в заповіті — не зважаючи на спротив синів чи інших претендентів на спадок — записувати будь-що дочці, яка вже раніше отримала посаг¹⁶.

Негідними спадкувати у Статуті названо дітей, які, вже будучи дорослими, били своїх батьків. Такі діти, за Старим Завітом, вважалися померлими для Бога, а за Новим Завітом мусили покутувати свій вчинок до смерті. Щоправда такий син після каяття міг отримати батьківське прощення і, таким чином, повернути собі право успадкувати батьківське й материнське майно. Від спадкування усували дітей, які неналежними словами безчестили своїх батьків¹⁷ або які проявляли щодо них непослух¹⁸ (в обох випадках це прирівнювалося до побиття батьків). Не спадкували також діти із вадами — вродженими (глухотою чи сліпотою від народження) або набутими після народження (кульгавістю, проказою, безумством або іншою вадою чи хворобою, що обмежувала дієздатність). Брати такої особи мусили до того часу, поки зберігалася надія на одужання, залишати її спадкову частку непорушною, а відтак мали пожиттєво її утримувати¹⁹. Кодексом обумовлено й юридичну дієздатність сиріт: син перебував під опікою до 20 років, дочка — до заміжжя, після чого опікунство над нею переймав її чоловік²⁰. Також спадкоємці-вірмени мали обов'язком сплачувати борги зубожілого покійного заповідача, але без відсотків²¹.

Попри доволі необмежену волю заповідача вірменське право все ж таки, як і коронне чи міське, захищало права натуральних спадкоємців. Зокрема, як батьки без згоди дітей не мали права відчужувати дідичні нерухомості, так і сини без згоди батька і дядьків не могли продавати родовий спадок²². Водночас вірмени мали право заповідати на користь окремих храмів нерухомі маєтності, причому прибутки з них могли бути скеровані на ремонт церкви, на яку був здійснений запис і яка постраждала від пожежі, або на побудову на її місці нової (з дозволу єпископа)²³.

¹⁵ Привілеї національних громад міста Львова... — С. 241.

¹⁶ Там само. — С. 221.

¹⁷ Там само. — С. 225–226.

¹⁸ Там само. — С. 235.

¹⁹ Там само. — С. 239.

²⁰ Там само. — С. 246.

²¹ Там само. — С. 230.

²² Там само. — С. 240–241.

²³ Там само. — С. 244.

Аналіз Статуту 1519 р. дозволяє стверджувати, що заповідач-вірменин мав доволі широкі можливості — на відміну від шляхтича або міщанина — до висловлення у тестаменті своєї волі щодо нерухомого майна. Найважливішою умовою, що дозволяла це забезпечити, було консенсусне укладення останньої волі, яке передбачало погодження зі спадкоємцями диспозиційної частини заповіту в момент його укладення.

У розділі «Про тестаменти» в «Порядку судів...» 1604 р. більше уваги присвячено процесуальним моментам, пов'язаним з укладенням заповітів та наданням їм юридичної сили. Тут дещо уточнено склад свідків, зокрема чітко прописано, що до їх числа мали увійти кілька «старших», запрошених з уряду, каплан або сповідник помираючого, а також рідні²⁴. Саме присутність цих осіб та внесення заповітів до «приватних тестаментових книг», що зберігалися у вірменському церковному скарбі, робило обов'язковим до виконання акти останньої волі. Тестаменти представників «вірменської нації» належали до юрисдикції духовного суду, що впливало як з писаних норм вірменського тестаментового права, так і з судової практики. Справи, що стосувалися недотримання заповідального права та вірменського звичаю, розглядалися вірменським духовним судом, про що свідчать записи в його судових книгах²⁵, а також записи в актових книгах вірменського міського суду, до яких вносили тексти заповітів у вигляді витягів з актів духовного суду²⁶.

«Порядок судів...» додав низку уточнень щодо змісту диспозиційної частини тестаментів. Зокрема було усталено, що заповідач мав право вільно розпоряджатися усім майном, окрім нерухомого та діличного (родового)²⁷. У разі відсутності заповіту кодекс передбачав поділ майна між дітьми та матір'ю / батьком у рівних частках. Від нього усувались лише дочки, яким посаг вже було виділено батьком за життя з батьківського та материнського майна; крім цього вони могли сподіватися отримати щось як запис у тестаменті. Якщо хтось із дітей помирав за життя матері і до досягнення повноліття, не залишивши нащадків, його частка так само підлягала рівному поділу між матір'ю та дітьми обох статей. У разі відсутності у заповідача брата, опікунство над сиротами могла отримати їх мати²⁸. Як бачимо, «Порядок судів...» вніс суттєві корективи у порядок розподілу спадку.

Попри багатотомове та постійне проживання в поліетнічному та багатоконфесійному Львові вірмени зберігали свою ідентичність, проявом чого

²⁴ Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604. / Wydał i wstępem opatrzył O. Balzer. — Lwów, 1912 [Studia nad historią prawa polskiego. T. V. Zesz. 1]. — S. 55.

²⁵ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim. — Kraków, 2010. — S. 147, 150–152, 158–161, etc.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 52: Марістрат міста Львова. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 43–47, 402–403.

²⁷ Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego... — S. 55.

²⁸ Ibid. — S. 56.

виявилось не тільки збереження своїх обрядів у релігійному житті, а й дотримання норм вірменського звичаєвого права, в тому числі й у спадкуванні. У тестаментях нерідко трапляються згадки, що заповідач / заповідачка діє згідно з вірменськими звичаями. Зокрема Катажина Августинівичова Кубачовська (4 квітня 1702 р.)^{*} запевняла, що розпоряджається своїм майном відповідно до «права нашої нації приписаного» (*Ius Nationis Nostrae prescriptae*)²⁹. В якості прикладу практичної реалізації **спадкування за заповітом у вірменському середовищі** може служити остання воля Голуба Івашковича (2 травня 1624 р.). Здійснивши належні записи на Церкву і духовенство, він заповів своїм синам такі нерухомості: Торосу — кам'яницю, в якій сам проживав, Миколаю Анастасу — кам'яницю, яку отримав у спадок від брата та половину купленої Пальковської кам'яниці. Також тестатор зобов'язав синів видати заміж його доньку і її сестру Зоф'ю, виділивши їй з усього майна посаг у розмірі 2 500 злотих. А надто сини мали надати сестрі виправу у золоті, сріблі, перлах, шатах, хустках, тобто таку ж, яку колись отримала їх інша сестра Барбара, відповідно до її кроньки (шлюбної угоди)³⁰. Крім того заповідач виділив гроші дітям Тороса: внучці Катерині — 1 000 (на віно), онуку Томашу — 500 злотих. До досягнення ними дорослого віку ці кошти, за розпорядженням Голуба, належало записати на якійсь нерухомості (в якості видеркафа) під вісім відсотків річних, а прибутки, отримані в такий спосіб від суми в 1 500 злотих, мали зберігатися й нагромаджуватися до повноліття дітей. Суму в 500 злотих Голуб призначив внукові Миколаю, сину свого зятя Аведика Аведиковича. Також у заповідача була дочка Катерина і зять Гжесько Палка, після смерті яких їхні діти залишилися сиротами. Їх доля особливо непокоїла заповідача, бо він кілька разів доручив своїм синам ласкаво опікуватися ними — особливо дочками Гальшкою і Марушкою, яких належало видати заміж, відразу призначивши на віно для них суму в 466 злотих. Також тестатор заповів два португали по 10 червоних злотих Зузанні, своїй внучці від дочки Маруші. Важливо відзначити, що Голуб Івашкович не вважав за можливе, аби частки внуків від когось з дітей переходили до інших дітей. У заповіті він зазначив, що в разі смерті одного з внуків його частка переходить тільки рідним братові чи сестрі. Розподіливши найважливіше зі спадку, заповідач передав усе рухоме майно синам для рівного братерського поділу. З тестаменту неясно, наскільки рівними були частки його дітей, але навряд чи вартість однієї з кам'яниць мала відповідати 2 500 злотих, призначених на посаг дочкам, а півтори кам'яниці Миколая Анастаса були рівноцінними кам'яниці Тороса. У всякому разі

^{*} Тут і далі у дужках подано дати укладення згаданих тестаментів або їх внесення до актових книг.

²⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO we Wrocławiu). — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 10.

³⁰ ЦДДАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 43–44.

батько, пишучи заповіт, дуже просив синів прислухатися до його волі і жити у братерській любові та взаємодопомозі. Зрештою, із тестаменту випливає, що саме їх Голуб Івашкович зробив основними спадкоємцями³¹.

Виконання передсмертних розпоряджень львівських вірмен значною мірою обумовлювали обставини укладення ними заповітів та надання їм юридичної сили. Які ж **мотиви** спонукали вірмен чинити тестаменти? Без сумніву, такі ж, як і в інших мешканців Речі Посполитої — тілесна хвороба, відчуття близької смерті, страх перед епідемією та намагання запобігти майновим конфліктам у сім'ї³², або ж законслухняність і звичайна повсякденна завбачливість. Остання причина зазвичай спрямовувала до справедливого розподілу майна між дітьми, які й після смерті батьків мали проживати в братерській любові. Зокрема той же Голуб Івашкович окреслив причину укладення тестаменту у такий спосіб: «[...] як християнська людина, взявши Пана Бога перед свої очі, прагнучи впорядкувати свій дім, також дітей і все добро моє, так нерухоме, як і рухоме, яке мені Пан Бог зі своєї ласки позичити вирішив до часу, а коли воля і вирок Господній прийде на мене, що мене з цього світу забере, і щоб між моїми дітьми після смерті жодна незгода і трудність не залишалась, але радше в братерській згоді й милості з собою жили»³³. Подібна мотивація була типовою для більшості заповідачів, які мали спадкоємців. Для осіб, у яких з різних причин не залишилося нащадків, укладення тестаменту набувало особливого значення з огляду на наявність чималого майна. Зокрема причину написання заповіту львівський архієпископ Миколай Торосович (24 квітня 1681 р.) обґрунтував так: «Будучи слабкого здоров'я, не зичу собі, аби я без ординації моїх маєтностей з того світу відходив» (*Będąc zdrow[ia] słabego nie zycze sobie abym bez ordin[acyi] dobr moich z tego swiata schodził*)³⁴. Натомість єпископ-коад'ютор Деодат Нерсесович взагалі не назвав причин, що спонукали його до укладення акта останньої волі (8 травня 1709 р.)³⁵.

Задля того, щоб воля заповідача була належно виконана, тестамент вірменина мусив пройти ряд процедур, які робили його положення обов'язко-

³¹ Там само. — С. 44–46.

³² Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен... — С. 458.

³³ «[...] iako człowiek krzescianski, wziawszy Pana Boga przed oczy swoje, chcąc sporządzić dom swoy, także dziatki y wszystko dobro moie, tak stoiące, iako y ruchome, ktore mi Pąn Bog z łaski swey świętey vzyczyć raczył do czasu, ze gdy wola y wyrok Panski przyidzie na mię, ze mię z tego swiata wezmie, a zeby miedzy dziecmi mymi po smierci zadna niezgoda y trudnosc nie zostawała, ale raczy w braterski zgodzie y miłości z sobą zeli» (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 43).

³⁴ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛННБ). — Відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолинські. — Оп. 1. — Спр. 1657 II. — Арк. 24 зв.

³⁵ Там само. — Арк. 24–27; Вінниченко О. «Побожна смерть»: заповіт львівського вірменського єпископа Деодата Нерсесовича (1709 р.) // Львів: місто — суспільство — культура. — Львів, 2012. — Т. 8. — Част. 2: Культура, освіта, наука, церква. — С. 51–55.

вими до реалізації. Вірменські кодекси права, розглянуті раніше, містили чимало процесуальних вказівок щодо цього, проте деякі аспекти й нюанси залишалися нерегламентованими. Одним із найсуттєвіших є питання про обов'язкову присутність урядових і духовних осіб та родичів, тобто наскільки сумлінно львівські вірмени дотримувалися на практиці цієї норми, зафіксованої у правових кодексах та формально неодмінної. Загалом вірменське право передбачало при здійсненні будь-якого правочину присутність щонайменше двох-трьох свідків, так як свідчення однієї людини вважалися недостатніми, а їх могли давати лише «добрі мужі»-вірмени³⁶.

Вірменські правові джерела, про які йшлося вище, не подавали докладного опису процедури завірення тестаментів. Причиною цього було очевидно те, що при їх написанні передбачалася присутність вірменських урядників. Якщо вони визнавали заповіт укладеним без порушення правових норм «вірменської нації», то приймали його для внесення до книг вірменського духовного суду, що й ставало підставою для подальшого виконання останньої волі усіма, кого вона стосувалося. Відповідно запрошення й прихід вірменських урядників та їх перебування при здійсненні чинності самі по собі легітимізували процедуру. Відтак першою чинністю, яка забезпечувала тестаментові легальне функціонування, було **запрошення** сповідника та вірменських старших, тож оповідь про це становила невід'ємний елемент багатьох з відомих заповітів³⁷. Про запрошення членів духовного уряду та склад присутніх при укладенні згадувалось і в розповіді тестатора, і в початковому канцелярському протоколі. Останній набував форм нарації про залучення заповідачем / заповідачкою урядників та містив їх перелік. Прикладом може служити відповідний фрагмент із тестаменту Анни Барановичівни (14 січня 1721 р.): «На домагання шляхетної її милості пані Анни Барановичівни зійшовся уряд львівської вірменської нації з превелебним його милістю ксьондзом Анджеєм Пірумівичем, кустошем львівського вірменського костелу і сповідником тієї ж пані Барановичової, шляхетними їх милостями панами судьями львівської вірменської нації, тобто його милістю паном Захаріашем Бернатовичем³⁸, його милістю паном Якубом Мураговичем³⁹, судьями львівської вірменської нації, та в присутності пана Миколая Татуловича, писаря львівської вірменської нації»⁴⁰. У такому ж

³⁶ Привілеї національних громад міста Львова... — С. 235.

³⁷ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1656 II. — Арк. 102 зв.; Спр. 1658 II. — Арк. 38, 40–40 зв.; BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 22, 31, 48, 56, 115, 120, 122, 126, 134, 152, 165, 194, 253.

³⁸ Вірменський старший в 1702–1729 pp. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku.* — Toruń, 2008. — S. 259, 376).

³⁹ Вірменський старший в 1716–1747 pp. (*Ibid.* — S. 260, 400).

⁴⁰ «Na affektacyą szlachetny i[ey] m[i]łości pani Anni Baranowiczowny zeszedł wrząd naczey ormienskiey lwowskiey z przewielebnym i[ego] m[i]łością x[iędzem] Andrzeiem

складі на запрошення вдови Катажини Торосовичової для укладення нею заповіту (26 квітня 1624 р.) прибули представники духовного уряду⁴¹: сповідник отець Захаріаш, старші Пйотр Грегорович⁴² і Якуб Івашкович⁴³ та писар духовного суду Міколай Богданович. Аналогічний склад представників духовного уряду перелічений у тестаменті Теодора Торосовича (25 вересня 1707 р.)⁴⁴. Проте у початкових канцелярських протоколах вписів деяких заповітів перелік присутніх осіб — як з числа духовного уряду, так із числа родичів — виявився кількісно більшим. Наприклад, у випадку Анастасії Доноваковичової, вдови Аведиковича (29 червня 1645 р.), яка була немічною і лежачою, укладено дуже деталізований заповіт з дотриманням чіткої логіки викладу⁴⁵. Згідно з ним, вдова покликала для укладення акту, «відповідно до прав і звичаїв наших львівських міських вірмен, вживаних при тестаментях», наступних осіб: з уряду духовного суду — отця Захаріаша, офіціала і свого сповідника, з панів вірменських старших — Кшиштофа Пйотровича⁴⁶, Кшиштофа Захновича⁴⁷, Яна Кшиштофовича⁴⁸, Габріеля Капрусьовича⁴⁹, а також писаря Якуба Івашковича. Тестамент укладався за посередництвом опікуна заповідачки, Івашка Стефановича, який був присяжним вірменського суду. Також присутніми були родичі: мати заповідачки Петронеля, брати Доновак і Аведик, сестра Роза, чоловіки сестер Гжегож Пйотрович та Лазар Давидович, «інші дальші родичі», а також прибулі пізніше кредиторка єврейка Іцкова Нахманчина⁵⁰ та міський війт Марцін Анчовський⁵¹.

Piromowiczem, kustosem kościoła ormińskiego lwowskiego a spowiednykem teyze pani Baranowiczowey, szlachetnemy ich m[iłościami] panami sędziamy nacyey ormienskiej lwowskiej, to iest i[ego] m[iłością] panem Zachariaszem Bernatowiczem, i[ego] m[iłością] panem Jakubem Muratowiczem, s[ędziami] n[acyey] o[rmienskiej] l[wowskiej], et in praesentia pana Miłkołaiа Tatułowicza, pisarza n[acyey] o[rmienskiej] l[wowskiej]» (BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 194).

⁴¹ ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 403.

⁴² Вірменський старший в 1618–1643 pp. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 252, 388).

⁴³ Вірменський старший в 1619–1633 pp. (Ibid. — S. 252, 388).

⁴⁴ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 56.

⁴⁵ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1655 II. — Арк. 23–24 зв.

⁴⁶ Кшиштоф Глушкович (Пйотрович), вірменський старший в 1635–1657 pp. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 254, 385).

⁴⁷ Вірменський старший в 1637–1680 pp. (Ibid. — S. 254, 417).

⁴⁸ Вірменський старший в 1641–1673 pp. (Ibid. — S. 255, 394).

⁴⁹ Вірменський старший в 1644–1670 pp. (Ibid. — S. 255, 391).

⁵⁰ Очевидно йшлося про дружину Ісака Нахмановича (молодшого), представника відомого львівського банкірсько-торгового дому Нахмановичів (*Balaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVIgo i XVIIgo wieku.* — Lwów, 1906. — S. 187–194; *Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego.* — Warszawa, 1975. — S. 194–195).

На практиці траплялися порушення традиційної публічної процедури укладення, як у випадку з тестаментом Зоф'ї Аксентовичової. У поданій в 1628 р. до вірменського духовного суду протестації Кшиштоф Аксентович розповів, що його матір, Зоф'я Аксентовичова, закликала до себе панів старших і віддала їм свій «закритий і таємний тестамент, написаний приватно, а не урядово» (*zamknięty i tajny testament, spisany prywatnie, a nie urzędowo*). Таким вчинком мати порушила вірменський звичай, оскільки не поінформувала сина про зміст заповіту. Саме тому скаржник підозрював можливість порушення своїх прав щодо рухомого й нерухомого майна та краму. Крім того, син звинуватив матір у тому, що вона віддала до уряду свій тестамент всупереч «вірменським артикулам і привілеям та стародавньому звичаєві вірменської нації не живим голосом і виразними словами, але на аркуші запечатаному» (*artykułom i przywilejom ormiańskim i starodawnemu zwyczajowi nacji ormiańskiej nie żywym głosem i wyraźnymi słowami, ale na karcie w zapieczętowaniu*). Також протестуючий зазначав, що при укладенні заповіту мали б, згідно зі звичаєм, бути присутніми вірменські старші, сповідник, писар духовного права, старший син, спадкоємці та приятелі. Кшиштоф Аксентович апелював до відповідної статті вірменського права⁵², але наведений ним перелік не повністю відповідав «Порядку судів...» 1604 р.

На практиці ж при укладенні вірменських тестаментів склад офіційних представників дійсно не завжди збігався із вказаним у згаданому кодексі. Подекуди таких урядників було значно більше, аніж того вимагало право. Крім того, «Порядок судів...» не згадував писаря духовного суду, який *de facto* був присутнім при укладенні багатьох заповітів⁵³. У книзі тестаментів і кроників (XVIII ст.) вписи перших із них мали різну форму: у багатьох випадках початкові канцелярські протоколи відсутні, а про склад присутніх представників духовного уряду можна довідатися лише із засвідчувальної кінцевої формули⁵⁴. Відтак, виходячи з аналізу початкових протоколів та підписів, склад урядових осіб при написанні тестаментів зазвичай був наступним: сповідник, один⁵⁵, два⁵⁶ або три⁵⁷ вірменські судді, писар духовного суду (дуже рідко ставив свій підпис), родичі (в поодиноких випадках).

⁵¹ Марцін Ніканор Анчовський (Анчевський), у 1639–1682 рр. — райця, у 1645–1646 рр. також війт, а в 1647 р. раецький бурмістр і лонгер (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 132–133, 373).

⁵² *Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...* — S. 192.

⁵³ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 22, 115, 122, 134, 152, 165, 194, 253.

⁵⁴ *Ibid.* — S. 2, 32–33, 40–41, 46, 52, 63, 88–89, 91, 95, 363.

⁵⁵ *Ibid.* — S. 31–32.

⁵⁶ *Ibid.* — S. 22, 44, 48, 56, 91, 115, 120, 122, 126, 134, 152, 165, 194, 253.

⁵⁷ *Ibid.* — S. 96.

Після прибуття відповідних осіб наставав етап **укладення й написання** тексту заповіту. Чоловіки вірменського походження висловлювали останню волю від свого імені без будь-якого посередництва. Натомість, як показує практика, заміжні жінки вірменського походження укладали тестаменти за допомогою опікунів⁵⁸. У цьому контексті вартим уваги є укладення останньої волі Ельжбети Богушевичової (12 березня 1644 р.), про обставини якого докладну інформацію вміщено в початковій канцелярській формулі подвійного впису заповітів подружжя Шимона та Ельжбети Богушевичів. Вони звернулися до вірменського духовного суду з проханням повернути їхні заповіти, написані в 1642 р. Права Ельжбети Богушевичової, за згодою чоловіка, представляв її швагро Габріель Бартошевич. Подружжя отримало від уряду згоду на скасування попередніх «ординацій» (саме так на початку заповідач називає свій тестамент), натомість мали подати нові. Для заслуговування їхніх заповітів до духовного уряду прийшли закликані слугою родичі з обох сторін, опікун дружини та представник вірменських старших⁵⁹. Оскільки за дружину її останню волю писав опікун, члени духовного уряду запитали в Ельжбети та її родичів про наявність будь-яких заперечень з їх боку. Тестаторка відповіла, що заповіт писався з її відома, і погодилась з положеннями виголошеного акта⁶⁰. За посередництвом опікуна також уклалися заповіти згадуваної вище Анастасії Аведиковичової та Оршулі Муратовичової⁶¹.

Більшість текстів тестаментів зафіксовані у формі висловлювання останньої волі від першої особи, однак окремі укладені так, що розповідь ведеться не від імені заповідача. Подібне спостерігаємо у випадку із заповітом хворої Катерини, дружини Івашка Торосовича⁶². У вступній канцелярській частині тестаменту Сагака Агопсовича (23 лютого 1649 р.) розпорядження щодо душі, поховання тіла та задушних богослужінь висловлені у третій особі⁶³. Цікавим моментом при укладенні вірменських заповітів є зазначення писарем того, що тестамент записаний з «живого голосу» (*viva voce*) тестатора⁶⁴.

Структура тексту останньої волі львівських вірмен протягом досліджуваного періоду зазнавала поступових змін. Якщо на початку XVII ст. вона нагадувала розгорнуту диспозицію, то від середини того ж століття (вже після переходу на унію в 1630 р.) вірменські писарі запозичили з формуляру латинського тестаменту ряд клаузул і формул як правового, так і релігій-

⁵⁸ Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен... — С. 450.

⁵⁹ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1656 II. — Арк. 58; Вінниченко О. Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен... — С. 451–452.

⁶⁰ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1656 II. — Арк. 61.

⁶¹ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 267.

⁶² ЦДДАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 402–403.

⁶³ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1658 II. — Арк. 38–39.

⁶⁴ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 22, 115.

ного змісту. Проте говорити про однотипний формуляр вірменських актів останньої волі не доводиться, оскільки кожному з них були притаманні індивідуальні риси⁶⁵. Значна частина відомих тестаментів свідчать, що вірмени Львова дійсно дотримувалися норм своїх кодексів, коли йшлося про здійснення записів коштів на Вірменську Церкву, духовенство, згодом — і на вірменські духовні братства⁶⁶. Водночас були й такі заповідачі, які не виконували цієї норми⁶⁷.

Традиційною чинністю після укладення були **надання заповіту юридичної сили** і його **завірення**. Практика реалізації вірменського тестаментового права передбачала особливий спосіб здійснення цього етапу. Ключову роль у ньому відігравали присутні представники духовного суду та вірменські старші. Важливим також є і той момент, що присутні особи — попри те, що були свідками укладення акта останньої волі, — часто виступали ще й безпосередніми учасниками її записування. У багатьох тестаментах представники вірменського суду запитували присутніх про згоду чи незгоду з висловленими заповідачем розпорядженнями. У підсумку результати цієї процедури фіксували у вигляді прикінцевої канцелярської формули: у ній містилась інформація про досягнення консенсусу між сторонами, що дозволяло підписувати заповіт та вносити його до книг духовного суду. Відповідні фрагменти тестаментів часто записували у формі діалогу між різними особами, яких стосувалися розпорядження заповідача.

Для укладення тестаменту Катажини Торосовичової, як вже згадувалося вище, були запрошені представники духовного уряду, проте з тестаменту можна довідатись про присутність синів покійного чоловіка Анджея і Тороса Торосовичів, а також братів тестаторки, виконавців заповіту Кшиштофа й Миколая Серебковичів. Участь пасинків була цілком обґрунтованою, адже заповідачка розпоряджалася у заповіті сумою в 1 000 злотих, яку їй записав покійний чоловік Івашко Торосович і щодо якої могли виникнути претензії з боку його спадкоємців. Відповідно сини Івашка підтвердили, що знають про такий запис і віддадуть гроші, коли відберуть їх від «кредиторів» (тобто позичальників). У свою чергу брати при укладенні заповіту виступали як представники заповідачки, оскільки в кінці від її імені виголосили побажання, адресоване представникам духовного суду, внести тестамент до актових книг. Цікаво, що, незважаючи на присутність при укладенні заповіту

⁶⁵ Детальніше про внутрішню побудову та клаузули львівських вірменських тестаментів див: *Вінниченко О.* Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен... — С. 451–465.

⁶⁶ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 10, 23, 28–29, 31–32, 34–35, 46–47, 49–50, 53, etc.

⁶⁷ *Вінниченко О.* Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен... — С. 461–462.

численних свідків, його завірено лише підписом писаря духовного суду Миколая Богдановича⁶⁸.

Практика показує, що присутність вірменських старших при укладенні тестаментів була потрібна і для правової апробації висловлених заповідачем розпоряджень (із врахуванням заяв претендентів на спадок), і для підтвердження їх правомірності. Згідно з кінцевим канцелярським записом в тестаменті Сагака Агопсовича, при його укладенні представники духовного уряду запитували присутніх родичів про те, чи вони погоджуються із виголошеною диспозицією заповідача, чи хтось з них виступає проти. Тоді Якоб Томанович, «юрист» єпископа Миколая Торосовича, зголосився від імені останнього стосовно взаємних непогашених позик тестатора й свого патрона, але духовний уряд лише дозволив вписати копію цієї протестації до своїх актів. Слідом присутня Анна, вдова Якуба Торосовича («свекра», тобто тестя Сагака)⁶⁹, звернулася з проханням до заповідача, аби той щось записав її дітям. Однак Сагак Агопсович відмовив, відповівши: «дайте мені спокій, я вам нічого не обіцяв» (*daucie mi pokoju, iat wat nic nie obiecował*). Не зважаючи на такі претензії, не задоволені тестатором, духовний уряд на його прохання прийняв заповіт до вписання в актову книгу. Щоправда наступного дня заповідач знову викликав до себе представників духовного суду, маючи намір вчинити доповнення до свого заповіту. Загалом Сагак Агопсович тоді додатково розпорядився майном, купленим за свої власні гроші, але поміж іншим намагався записати єпископу «грунти Святого Хреста» (очевидно землі храму Святого Хреста⁷⁰), проте на це не дав згоди замковий уряд⁷¹.

Якщо вже тестамент укладався публічно, то процедура запитування родичів представниками духовного уряду була обов'язковою і не оминала жодного заповідача. Зокрема при укладенні заповіту львівського вірменського архієпископа Миколая Торосовича урядники також питали рідних про згоду із прочитаним заповітом і лише після їхнього погодження приступили до процедури підписання документу⁷². Водночас відомі вірменські тестаменти, які не містили прикінцевої канцелярської формули і в яких, відповідно, відсутнє обговорення останньої волі заповідача / заповідачки і згода чи незгода спадкоємців з нею.

Акти останньої волі завірялися підписами заповідача або / та інших присутніх. Заповіти XVII ст. — незважаючи на те, що укладення відбувалося

⁶⁸ ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 403.

⁶⁹ Сагак Агопсович був одружений з донькою Якуба Торосовича, рідною сестрою архієпископа Миколая Торосовича (*Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce. — Lwów, 1856. — S. 6*).

⁷⁰ Храм Святого Хреста на Краківському передмісті Львова був зведений коштом Сагака Агопсовича в 1629 р. (*Ibid.*).

⁷¹ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1658 II. — Арк. 39.

⁷² Там само. — Спр. 1657 II. — Арк. 30 зв.–31.

в присутності як духовних осіб, так і представників духовного суду — зазвичай були завірені одним підписом. Зокрема в акті останньої волі Богдана Доноваковича (30 квітня 1615 р.) згадано лише, що його мав підписати і скріпити печаткою сам заповідач⁷³. Акт останньої волі Шимона Богушовича містив тільки його підпис⁷⁴. Число присутніх при укладенні заповіту Анастасії Аведиковичової становило понад 14 осіб, але акт був завірений підписом та печаткою одного з них — писаря духовного суду Якуба Івашковича⁷⁵. Подібне спостерігаємо й у тестаменті Катажини Торосовичової⁷⁶. У прикінцевій частині останньої волі Сагака Аґопсовича взагалі немає згадок про завірнення акта будь-чим підписом⁷⁷.

Попри нечисельні винятки, вірменські заповіти у більшості випадків були завірені підписом (іноді й печатками) самого заповідача. Особи, які не вміли писати, використовували для завірнення знак хреста. Зокрема так вчинила Маріанна Богданська (5 грудня 1704 р.)⁷⁸: будучи неписьменною, вона власноручно накреслила знак Святого Хреста, а для написання поруч свого імені і прізвища «використала» суддю Міколая Захновича⁷⁹. Маріанна Мінас Мінашевичівна підписалася рукою свого сповідника⁸⁰. Замість заповідачок, тестаменти яких укладалися за посередництвом опікунів, підписувалися останні. Приміром, у заповіті Ельжбети Богушевичової субскрипція мала наступний зміст: «Я, Габріель Бартошович, на прохання пані Ельжбети Глушкевичівни, дружини пана Шимона Богуша, як опікун до цього заповіту власною рукою підписався при хресті, рукою її власною написаним +»⁸¹. Проте не завжди вірменки завіряли свої тестаменти за посередництвом опікуна чи знаком хреста. Так, вдова вірменського судді Тереза Латиновичова скріпила акт своєї останньої волі власноручним підписом⁸². Оригінальний заповіт Барбари Богдановичової (30 січня 1739 р.), вдови вірменського судді Захаріаша Богдановича⁸³, також містив підпис тестаторки⁸⁴.

⁷³ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова... — С. 190–191.

⁷⁴ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1656 II. — Арк. 58а зв.

⁷⁵ Там само. — Спр. 1655 II. — Арк. 23–24 зв.

⁷⁶ ЦДДАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 523. — С. 403.

⁷⁷ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1658 II. — Арк. 38 зв.–39.

⁷⁸ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 32.

⁷⁹ Вірменський старший в 1679–1713 pp. (Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa... — S. 258, 417).

⁸⁰ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 154.

⁸¹ «Ja Gabryel Bartoszowicz na prozbą p[ani] Helzbiety Głuszkiewiczowny, małzonki p[ana] Szymona Bogusza, iako opiekun do tego testamentu własną ręką podpisałem się przÿ krzyżu, ręką ieÿ własną napisanego +» (ЛННБ. — Від. Рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1656 II. — Арк. 60 зв.–61).

⁸² Там само. — Спр. 1726 II. — Арк. 102 зв.

⁸³ Вірменський старший в 1692–1703 pp. (Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa... — S. 259, 377).

⁸⁴ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1656 II. — Арк. 8 зв.

У XVIII ст. процедура завірення тестаментів дещо змінилася: в їх засвідчувальній частині подекуди стали з'являтися підписи осіб, які іменували себе свідками. Зокрема в акті останньої волі Катажини Августиновичової сповідник і представник духовного уряду Габріель Захнович підписався як «сповідник і свідок», а Іржи Юркевич та Миколай Вартанович позначені як запрошені свідки⁸⁵. Вірменський суддя Захаріаш Задикевич⁸⁶ (31 березня 1703 р.) уклав заповіт у присутності кафедрального офіціала і сповідника Габрієля Захновича, про що сам і повідомив, приступаючи до завірення акту: відтак тестамент завірений підписом і «звичайною» печаткою самого заповідача та підписом сповідника⁸⁷. Так само підписами заповідача і сповідника були скріплені заповіти вірменського судді Якуба Мінашевича (18 грудня 1704 або 1707 р.)⁸⁸, Габрієля Богдановича (10 березня 1707 р.)⁸⁹, священника Миколая Кубачовського (25 вересня 1707 р.)⁹⁰, Зоф'ї Бернатовичової (10 серпня 1709 р.)⁹¹. Тестамент Маріанни Богданської підписали сповідник Габріель Захнович та вірменський суддя Миколай Захнович, останній — в якості опікуна та езекутора. При укладенні заповіту Барбари, вдови Ян Тумановича (8 липня 1705 р.), сповідник не згаданий, натомість своїм підписом акт завірив представник єпископа — офіціал Ян Августинович⁹². Тестамент Зузанни Юскевичівни, дружини Томаша Яскевича (27 квітня 1716 р.), поряд з представниками духовного суду, підписав «як рідний брат» Юзеф Юскевич⁹³. Кількість присутніх суддів за підписами була різною; наприклад, під тестаментом Барбари Нуркевичової підписи поставили сповідник і троє вірменських суддів⁹⁴.

Процедуру укладення та завірення тестаментів тих вірмен, які походили з-поза Львова, але змушені були тут оформлювати свою останню волю, ілюструє заповіт Тохмана Стефановича (7 листопада 1716 р.), купця з Діярбекіру*. Із запису акту відомо, що для його укладення були запрошені отець Стефан Оллі та вірменські судді Кшиштоф Августинович⁹⁵ і Гжегож

⁸⁵ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 11.

⁸⁶ Вірменський старший в 1691–1703 рр. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 258, 417).

⁸⁷ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 29.

⁸⁸ Ibid. — S. 38.

⁸⁹ Ibid. — S. 48.

⁹⁰ Ibid. — S. 55.

⁹¹ Ibid. — S. 94.

⁹² Ibid. — S. 44.

⁹³ Ibid. — S. 125.

⁹⁴ Ibid. — S. 96.

* Нині місто Діярбакир на південному сході Туреччини.

⁹⁵ Вірменський старший в 1708–1745 рр. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 259, 373).

Бернатович⁹⁶. Проте у засвідчувальній формулі підписів двох останніх немає, натомість є підпис згаданого священика та Огана Гаджі з Діарбекіру, який, будучи неписьменним, поставив знак Святого Хреста⁹⁷. У тестаменті Мелхіна Мандановича, також з Діарбекіру (27 квітня 1717 р.), попри задекларовану присутність вірменських суддів, їхні підписи так само відсутні⁹⁸.

Важливим етапом, який передував виконанню заповітів, було їх **відкриття**. Як правило, ця чинність мала відбуватися після смерті заповідачів і передбачала оголошення останньої волі тим особам, яким була адресована. Потреба відкриття ставала особливо актуальною у випадку укладення таємного заповіту. Подібна процедура добре відома у шляхетському тестаментовому праві. Проте вірменські акти останньої волі, як говорилося вище, мали укладатися привселюдно, в колі офіційних осіб та рідних (спадкоємців), після чого у процедурі відкриття фактично не мало б бути потреби. Публічне укладення тестаменту вірменами мало на меті отримання згоди усіх зацікавлених з волею помираючого та ознайомлення з її змістом. Однак у практиці вірменського заповідання відомі випадки таємних актів останньої волі. Зокрема вірменський суддя Домінік Богданович⁹⁹ розпорядився оприлюднити його тестамент (10 березня 1707 р.) «згідно з правом та звичаями» лише «після днів жалоби» (*post dies luctus*). Оскільки поховання його тіла мало передувати відкриттю акту, заповідач потурбувався про призначення коштів на богослужіння, пов'язані із похороном, аби вдова не мала з цим клопотів до оприлюднення його останньої волі. Про це тестатор повідомив у написі на запечатаному документі¹⁰⁰. Цікавим також є той факт, що тестамент Домініка Богдановича підписали вірменський катедральний декан і сповідник Габріель Захнович, вірменський старший Ян Стечкевич¹⁰¹ (причому не згадавши про свій уряд у підписі) та екзекутори Стефан Дервашкевич і Гжегож Бернатович¹⁰². Акт відкриття тестаменту, занотований 8 жовтня 1707 р., підтверджує, що спадкоємці були відсутні при його укладенні, проте — вже після ознайомлення з його змістом — погодились з диспозицією заповідача¹⁰³. Отже, в середовищі львівських вірмен практикувалося таємне від спадкоємців укладення актів останньої волі, але вони могли бути

⁹⁶ Вірменський старший в 1708–1724, 1730–1732 pp. (Ibid. — S. 259, 375).

⁹⁷ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 127.

⁹⁸ Ibid. — S. 136.

⁹⁹ Вірменський старший в 1682–1707 pp. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 258, 377).

¹⁰⁰ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 59.

¹⁰¹ Вірменський старший в 1688–1713 pp. (*Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa...* — S. 258, 410).

¹⁰² BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 88.

¹⁰³ Ibid. — S. 59–60.

потрактовані як такі, що укладені з порушенням процедури, і тоді їх зміст оголошували ще за життя тестаторів. Подібний випадок, як згадувалось вище, трапився із Зоф'єю Аксентовичовою, яка написала таємний заповіт і намагалася внести його до актів вірменського духовного суду. Після протесту сина, який запідозрив матір у неприхильності до себе, суд постановив, що заповіт належить оприлюднити ще до визнання його дійсним і лише тоді внести до відповідних книг¹⁰⁴.

Як вже зазначалось, процедура написання й завірення тестаменту в багатьох випадках була публічною і зазвичай завершувалася всестороннім погодженням останньої волі заповідача. Консensusне укладення заповітів вірменами мало на меті відвернути ймовірно в майбутньому конфлікти між спадкоємцями чи іншими зацікавленими особами. Однак траплялися випадки, коли при відкритті тестаменту численні спадкоємці не погоджувалися з волею заповідача — очевидно тому, що їм було оформлено без їхньої участі. Так, в акті відкриття заповіту Шимона Манчуковича занотовано численні непогодження з його волею з боку спадкоємців¹⁰⁵.

Про проведення процедури, коли відбувалося відкриття тестаментів, свідчать спеціальні записи щодо цього, додані після дати укладення актів останньої волі в книзі тестаментів і кроників вірменського духовного суду за 1702–1728 рр. Зокрема такі позначки вміщено у вписах тестаментів Маріанни Богданської¹⁰⁶ та Якуба Мінашевича¹⁰⁷. Заповіти могли публікуватися в день їх укладення (наприклад, остання воля священника Миколая Кубачовського¹⁰⁸). Проте зазвичай публікація тестаментів відбувалась вже після смерті заповідача, як це мало місце у випадку заповітів Шимона Дершимановича (14 серпня 1710 р.)¹⁰⁹, Антонія Дербедросовича (4 квітня 1712 р.)¹¹⁰, Богдана Латиновича (24 жовтня 1716 р.)¹¹¹, Зоф'ї Бадудовичівни Дульської (17 грудня 1717 р.)¹¹², Шимона Манчукевича (20 лютого 1719 р.)¹¹³, Богдана Сагаковича (18 березня 1720 р.)¹¹⁴, Оршулі Муратовичової (5 листопада 1725 р.)¹¹⁵, Ельжбети Ваковської (6 квітня 1726 р.)¹¹⁶, Яна Яскевича (17 травня

¹⁰⁴ *Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...* — S. 193–194.

¹⁰⁵ *BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 174–175.*

¹⁰⁶ *Ibid.* — S. 31.

¹⁰⁷ *Ibid.* — S. 33.

¹⁰⁸ *Ibid.* — S. 55–56.

¹⁰⁹ *Ibid.* — S. 98–103.

¹¹⁰ *Ibid.* — S. 130.

¹¹¹ *Ibid.* — S. 164.

¹¹² *Ibid.* — S. 186.

¹¹³ *Ibid.* — S. 168.

¹¹⁴ *Ibid.* — S. 200.

¹¹⁵ *Ibid.* — S. 271.

¹¹⁶ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1726 II. — Арк. 85 зв.

1728 р.)¹¹⁷, Шимона Нікоровича (21 грудня 1728 р.)¹¹⁸, Миколая Латиневича (2 жовтня 1729 р.)¹¹⁹, Захаріаша Бернатовича (3 травня 1730 р.)¹²⁰. Процедура посмертного відкриття тестаменту також передбачала прийняття протестацій незгідних з волею заповідача спадкоємців. Практика укладення вірменських заповітів свідчить: норма Статуту 1519 р., яка стосувалася публічного укладення при спадкоємцях та погодження ними останньої волі, у XVIII ст. вже не виконувалася багатьма тестаторами.

* * *

З-посеред різних систем спадкового права, які функціонували в ранньомодерній Речі Посполитій, вірменське вирізнялося численними особливостями. Яскравим підтвердженням тому є система спадкування за заповітом, яка для львівських вірмен була самобутньою і сягала своїм корінням кодексів середньовічного вірменського права. Згідно з ними, кожен вірменин мав за обов'язок укласти тестамент, яким впорядковував найважливіші справи на випадок смерті. Особливістю вірменських заповітів було те, що право зобов'язувало мирянина здійснювати записи на Вірменську Церкву, єпископу та священникам. І лише після цього, решту майна заповідач мусив розділити між спадкоємцями відповідно до своєї волі. Вірменські заповіти мали доволі чітку, передбачену кодексами вірменського права структуру. Іншою особливістю, властивою для практики укладення вірменських заповітів, було те, що жінки, особливо заміжні, оформлювали свою останню волю за посередництвом опікунів і за згодою чоловіка. Проте найважливіша риса вірменських тестаментів проявлялася в тому, що їхній зміст, відповідно до права, обговорювався із спадкоємцями та претендентами на спадок відразу після написання акта останньої волі, фактично в процесі його укладення. Спеціально запрошені урядники розпитували усіх присутніх, чи ті згодні з розпорядженнями заповідача, і лише після досягнення загального консенсусу заповіти вносили до книг духовного суду, надаючи їм юридичної сили. Відтак заповідачі-вірмени позбавлялися ризику невизнання чи опротестування їхньої останньої волі після смерті.

¹¹⁷ BZNO we Wrocławiu. — Dział rękopisów. — Sygn. 1731 II. — S. 310.

¹¹⁸ ЛННБ. — Від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1726 II. — Арк. 73–73 зв., 74.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 81 зв.

¹²⁰ Там само. — Спр. 1656 II. — Арк. 14 зв.

ОКСАНА ВІННИЧЕНКО

**WITHIN THE LEGAL SPACE OF THE “ARMENIAN NATION” OF LVIV.
INHERITANCE BY TESTAMENT: REGULATIONS AND THE PROCEDURE
OF LEGAL APPROVAL IN THE 17th AND THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY**

Inheritance by testament is known in the Armenian law since the middle ages. Armenian legal codices regulating many aspects of the Armenians' life in Lviv in the early modern time quite clearly determined the main principles of testaments' functioning. The use of these legal rules of inheritance by the persons of the «Armenian nation» significantly differed from other legal systems in the Polish-Lithuanian Commonwealth. To make one's will was not a right but an obligation for the members of this distinctive community. Armenians also had the right and obligation to make donations to the Church and clergy. The most essential feature of Armenian testaments was the rule to compile them in the presence of the confessor, his heirs and Armenian elders; all these persons were authorized to affect making of one's will.

Keywords: *Early Modern Lviv, Armenian community, last will, inheritance, inheritance law.*